

Die Reformierten in Schlesien: vom 16. Jahrhundert bis zur Altpreußischen Union von 1817, hrsg. Joachim Bahlcke, Irene Dingel, Göttingen 2016, Vandenhoeck & Ruprecht (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte, t. 106), ss. 373

27–30 czerwca 2013 r. z inicjatywy prof. Joachima Bahlckego, kierującego pracami Komisji Historycznej dla Śląska, oraz prof. Irene Dingel, dyrektor Instytutu Historii Europejskiej im. Gottfrieda Wilhelma Leibniza w Moguncji, we współpracy z Andrzejem Niedzielenką, dyrektorem Muzeum Miedzi w Legnicy, w murach Akademii Rycerskiej w Legnicy, oddziale legnickiego muzeum, odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa zatytułowana „Ewangelicy reformowani na Śląsku od XVI w. aż do Unii Staropruskiej w 1817 r.”¹ Wzięli w niej udział historycy, historycy sztuki, literaturoznawcy oraz teolodzy reprezentujący ośrodki naukowe z Czech, Niemiec i Polski. Wybór miejsca obrad nie był przypadkowy. Spośród książąt śląskich to właśnie Piastowie legnicko-brzescy przeszli na kalwinizm, stwarzając dogodny grunt do rozwoju ewangelicyzmu reformowanego na terenie własnego władztwa. W niedalekim Bytomiu Odrzańskim w latach 1601–1628 działało *Schönaichianum* – znane nie tylko na Śląsku kalwińskie gimnazjum akademickie. Dzięki zaangażowaniu miejscowych rodów na terenie księstwa legnicko-brzeskiego powstały ważne realizacje sakralne. Szczególnie miejsce wśród nich zajmuje zapomniana dziś nieco, wybudowana z inicjatywy Georga von Schönaich w Siedlisku niedaleko Bytomia Odrzańskiego renesansowa kaplica zamkowa, będąca pierwszym na Śląsku lektorium protestanckim. W późnogotyckim kościele w Żukowicach zachowało się natomiast renesansowe wyposażenie oraz epitafia związanej z Kościołem reformowanym rodziny von Berge. Wszystkie te miejsca uczestnicy spotkania odwiedzili w drugim dniu obrad.

Legnicka konferencja była pierwszym tak szerokim spotkaniem poświęconym zagadnieniu ewangelicyzmu reformowanego na Śląsku, wcześniej w niewielkim stopniu zbadanemu i w nieznacznym stopniu obecnemu w dyskursie naukowym. Jej pokłosiem jest tom wydany w 2016 r. w Getyndze przez wydawnictwo Vandenhoeck & Ruprecht. Wprowadzenie do niego napisali Redaktorzy tomu. W pierwszych zdaniach podkreślili, że koncentrowanie badań nad rozwojem kalwinizmu na Europie Zachodniej prowadzi do niedostrzegania znaczenia i roli tego nurtu reformacji w okresie nowożytnym w Europie Środkowej, do której zaliczyli też wschodnie terytoria dawnej

¹ N. Strobel, *Sprawozdanie z konferencji „Ewangelicy reformowani na Śląsku od XVI w. aż do Unii Staropruskiej w 1817 r.” (Legnica, 27–30 VI 2013 r.)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 69, 2014, 2, s. 160–164.

Rzeszy Niemieckiej, oraz w Europie Wschodniej. Zwrócili uwagę, że przy przełamaniu szablonowego postrzegania procesów zachodzących w sferze religijnej od XVI w. w tej części Europy przykład Śląska wydaje się szczególnie cenny. Ze względu na swoje położenie, przebieg szlaków komunikacyjnych i migracyjnych, ale także z powodu uwarunkowań politycznych i społecznych był on pomostem łączącym Wschód z Zachodem. Jednocześnie w badaniach nad historią reformacji na Śląsku długo nie doceniano transgranicznego oddziaływania Filipa Melanchtona i jego pism, za to częścię dostrzegano przejawy śląskiego „kryptokalwinizmu”. Proces przechodzenia na wyznanie reformowane objął, zdaniem J. Bahlckego i I. Dingel, trzy obszary: nauczanie, praktykę religijną i projektowanie przestrzeni (s. 7–8). W ich opinii Śląsk jest też ciekawym do obserwacji obszarem ze względu na słabsze oddziaływanie oświecenia oraz na proces spadku liczby wyznawców, który ostatecznie doprowadził do powstania w 1817 r. Unii Staropruskiej, łączącej wyznanie luterańskie z kalwińskim (s. 8–9). Krótki przegląd stanu badań nad historią Kościoła reformowanego na Śląsku upewnił Redaktorów tomu w przekonaniu, jak bardzo naszkicowany w literaturze obraz jest niepełny oraz niewolny od zniekształceń. Stąd tym bardziej zorganizowana przez J. Bahlckego i I. Dingel konferencja z udziałem badaczy reprezentujących różnorodne dyscypliny naukowe oraz ośrodki naukowe z krajów, do których w przeszłości należały tereny Nadodrza, zaowocowała zbiorem ważnych artykułów, w przekonaniu Redaktorów tomu zmieniających znany wcześniej obraz (s. 10–11).

W tomie – podzielonym na trzy tematyczne części – opublikowano 14 tekstów. W części pierwszej znalazły się artykuły poświęcone kwestiom teologicznym oraz organizacji Kościoła reformowanego i życiu kościelnemu na Śląsku. Otwiera ją tekst autorstwa I. Dingel zawierający analizę czterech kazań pogrzebowych z XVII w., wygłaszanych po śmierci przedstawicieli szlachty śląskiej z terenów księstwa głogowskiego i wołowskiego. Autorka podkreśliła, że kazania pogrzebowe stanowiły odrębny gatunek literacki, charakterystyczny dla luterańskiej reformacji. W formie drukowanej pojawiły się w połowie XVI w., swój rozkwit przeżywały w kolejnym wieku, a zniknęły po dwóch stuleciach, około połowy XVIII w. W przekonaniu I. Dingel ten rodzaj źródeł dostarcza niezwykle cennych informacji, nie tylko biograficznych, ale także ukazujących sieci powiązań personalnych i geograficznych, kultury życia codziennego, form pobożności oraz ewolucji duchowości zmarłych (s. 15). Niekiedy kazanie mówi jednak więcej o osobie pastora, autora tekstu kazania, który starał się ukryć odejście od luteranizmu osoby zmarłego. Jako przykład Autorka wskazała kazanie Joachima Lazariego wygłoszone w 1635 r. po śmierci Hansa Georga von Dyhrn und Schönau oraz kazanie pogrzebowe wygłoszone w 1653 r. po śmierci Hansa Christopha von Dyhrn przez pastora Matthaëusa Girbigiusa. W obu kaznodziejach sugerowali przywiązanie członków rodziny von Dyhrn do nauki Lutera, choć inne przekazy wskazują, że przeszli oni na ewangelicyzm reformowany (s. 21).

Dwa kolejne poddane szczegółowej analizie kazania pogrzebowe, a więc wygłoszone w 1602 r. przez pastora Martina Füssela po śmierci Joachima vom Berge oraz w 1677 r. przez pastora Adama Samuela Hartmanna po śmierci Marii von Canitz, stanowią przykład przypisywania zmarłym własnych poglądów i sposobów interpretacji Pisma Świętego. Oba uznać można za formę katechizacji w duchu reformowanym pogrążonych w żałobie rodzin zmarłych (s. 29–30). W opinii Autorki brak w XVII w. na Śląsku wyraźnych granic między luteranizmem a ewangelicyzmem reformowanym skutkuje trudnością w jasnym określeniu tożsamości konfesyjnej zmarłego i głoszącego mowę pogrzebową pastora.

Kolejne trzy artykuły opisują różnorodne sieci i powiązania pomiędzy ewangelikami reformowanymi na Śląsku oraz ich relacje z innymi ośrodkami w Europie. Budowanie i podtrzymywanie wszechstronnych więzi przysłużyło się przeszczepieniu i umocnieniu tego nurtu protestantyzmu na gruncie śląskim w XVI i XVII w. Mona Garloff opisała związki łączące potomków pochodzącego ze Śląska Lamberta Hotmana, który przeniósł się do Paryża w 1470 r., ze środowiskami wrocławskich humanistów w drugiej połowie XVI i na początku XVII w. Do zadziernięcia relacji doszło za sprawą François Hotmana, wykładowcy prawa na uniwersytecie w Bourges. W 1547 r. przeszedł on na kalwinizm i przeniósł się do Genewy. Wśród jego studentów znaleźli się odbywający podróż edukacyjną przedstawiciele wrocławskich rodów Uthmannów czy Redhigerów, a wśród humanistów wrocławskich, z którymi pozostawał w kontakcie, odnaleźć można m.in. Jakuba Monaua i Johannesesa Crato von Krafftheim. Do nawiązania wzajemnych stosunków doszło także dzięki odnowieniu więzów rodzinnym łączących F. Hotmana z rodziną Uthmannów. Po śmierci ojca kontakty z wrocławskimi humanistami wyznania reformowanego pielęgnował najstarszy syn François, Jean Hotman, bez mała do końca trzeciej dekady XVII w. Zdaniem Autorki istotne dla odnowienia przez Hotmanów związków ze Śląskiem były nie tylko relacje naukowe i genealogiczne, ale także wspólnota wyznania, we wcześniejszych badaniach nie zawsze dostrzegana (s. 51–52). Z kolei Luka Ilić przybliżył barwną postać Andrzeja Dudycza (Andreas Dudith de Horahovicza), węgierskiego szlachcica o korzeniach chorwackich i włoskich, który we Wrocławiu uczył się do szkoły, nim wyjechał na studia do Padwy i Paryża. Od 1560 r. był biskupem Kninu, od 1563 r. Peczu. Uczestniczył w Soborze Trydenckim, reprezentując Ferdynanda I Habsburga. Jako doradca i dyplomata w służbie cesarza Maksymiliana II przybył do Krakowa, gdzie za sprawą damy dworu Reginy Strasz, dla której porzucił stan duchowny i którą potajemnie poślubił, zetknął się z polskimi unitarianami. Po koronacji Stefana Batorego na króla Polski opuścił Kraków, przez trzy lata mieszkał w Czechach, a od 1579 r. aż do swojej śmierci w 1589 r. we Wrocławiu. Pochowany został w miejscowym kościele św. Elżbiety, w którym zachowało się jego epitafium. Autor artykułu szczegółowo omówił sieć rozległych europejskich kontaktów Dudycza, znającego kilka języków

humanisty o rozległych horyzontach i zainteresowaniach, których odzwierciedleniem jest jego bogata, wydana w większości drukiem korespondencja. Opisał również relacje łączące go z wrocławskim środowiskiem uczonych i duchownych ewangelickich, w tym z sympatyzującymi z kalwinizmem: proboszczem parafii św. Elżbiety we Wrocławiu Adamem Cureusem, wieloletnim wiedeńskim nadwornym lekarzem Habsburgów Johannesem Crato von Krafftheim, wrocławskim medykiem miejskim Johannem Hermannem czy z wrocławskim patrycjuszem i mecenasem Mikołajem III Rehdigerem. Z korespondencji, odtworzonej biblioteki i biografii Dudycza, spisanych jeszcze w XVI w., wyłania się obraz postaci poszukującej swej konfesyjnej drogi, meandrującej, a przez to niezwykle interesującej.

Kontakty śląskich ewangelików reformowanych ze szlachtą polską i litewską w pierwszej połowie XVII w. przedstawił Hans-Jürgen Bömelburg. Na wstępie podkreślił, że zagadnienie to dotychczas nie było w wystarczającym stopniu zbadane. Polskie publikacje, dość powierzchownie podejmujące problematykę wzajemnych relacji, pochodzą jeszcze z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w., choć częściowo w ostatnim ćwierćwieczu istniejącą lukę wypełniły badania Wojciecha Kriegseisena i Macieja Ptaszyńskiego (s. 65–66). Sam Autor wskazał cztery płaszczyzny, na których dochodziło do zadzierzgnięcia relacji i kontaktów między polskimi, litewskimi i śląskimi ewangelikami reformowanymi. Pierwszą stanowiły idee irenistyczne. Drugą i zdaniem Autora kluczową rolę odegrała edukacja elit. Do gimnazjum w Brzegu oraz do *Schönaichianum* w Bytomiu Odrzańskim wysyłani byli synowie ważnych polskich i litewskich rodów, m.in. Leszczyńskich i Radziwiłłów, ale także rodzin mieszczańskich wyznania reformowanego, jak choćby krakowskiej rodziny Gutthäter-Dobracki. Trzecim obszarem była zacieśniająca się około 1620 r. współpraca między sąsiadującymi rodami szlacheckimi i arystokratycznymi wyznania reformowanego na tle politycznym, która – wnioskując ze skutków poselstw śląskich – nie przyniosła jednak większych efektów. Ostatnim przeanalizowanym zagadnieniem było zintensyfikowanie kontaktów intelektualnych i politycznych na skutek ucieczek śląskich ewangelików reformowanych w okresie wojny trzydziestoletniej. Część spośród nich znalazła schronienie w Wielkopolsce, w Lesznie należącym do rodu Leszczyńskich oraz w Prusach Królewskich, zwłaszcza w Gdańsku, Toruniu i Elblągu.

Pierwszą część tomu zamyka artykuł Dietricha Meyera, w którym zestawił on kaznodziejów dworskich Piastów legnicko-brzeskich od momentu przejścia książąt Jana Chrystiana brzeskiego w 1613 r. i Jerzego Rudolfa legnickiego w 1614 r. na ewangelicyzm reformowany. Omówił znaczenie urzędu dworskiego kaznodziei i pochodzenie kolejnych, piastujących je osób, bazując przede wszystkim na informacjach podanych przez Friedricha Lucae, kaznodzieję dworskiego Jerzego Wilhelma, ostatniego piastowskiego księcia legnicko-brzeskiego, a jednocześnie wybitnego historiografa śląskiego drugiej połowy XVII w. Przywołane w artykule informacje Autor wkomponował

w historię obu księstw i panującej w nich sytuacji wyznaniowej w XVII w., jednocześnie wskazując na rolę i znaczenie kaznodziejów dworskich na niwie nie tylko kościelnej, ale i politycznej. Załącznik do artykułu stanowią biogramy siedemnastowiecznych kaznodziejów dworskich z Brzegu i Legnicy.

Teksty w części drugiej tomu dotyczą problematyki rozwoju ewangelicyzmu reformowanego na Śląsku i jego ponadregionalnego oddziaływania. Henning P. Jürgens sięgając po korespondencję, druki ulotne oraz pisma polemiczne, naświetlił zakres sporów i kontrowersji między luteranami i ewangelikami reformowanymi na Śląsku od połowy XVI do połowy XVII w., wpisując je w szerszy, europejski wymiar. Różnorodne, wielopoziomowe kontakty śląskich ewangelików reformowanych z zachodnimi terytoriami Rzeszy, w szczególności z Palatynatem około 1600 r., opisał Tobiasz Sarx. Zwrócił uwagę, że od lat sześćdziesiątych XVI w. liczni Ślązacy pozostający zwolennikami nauczania w myśl zasad głoszonych przez Jana Kalwina, będąc w sporze z luteranami, musieli szukać swobody wyznaniowej poza własnymi księstwami. Wielu z nich trafiło wówczas do Heidelbergu, czołowego ośrodka ewangelicyzmu reformowanego w Niemczech. Inni młodzi szlachcice i mieszcianie przebywali tu w czasie podróży edukacyjnych. Po powrocie przynosili na grunt śląski zarówno wiarę reformowaną, jak i model humanistycznego szkolnictwa. Znaczącą rolę w przeszczepianiu tego nurtu reformacji odegrała także napływająca na Śląsk literatura, w tym poezja. Autor podkreślił, że śląscy książęta Jan Chrystian brzeski, Jerzy Rudolf legnicki i Jan Jerzy karniowski dopiero w drugiej dekadzie XVII w. stali się orędownikami kalwinizmu. Na zakończenie zwrócił uwagę na szczególną rolę, jaką odegrał kaznodzieja dworski Abraham Scultetus. Nieco inny charakter miały więzi łączące śląskich ewangelików reformowanych z Jednotą Bracką w Czechach, na Morawach i w Polsce, które nakreślił Jiří Just. Po przedstawieniu kalendarium najważniejszych wydarzeń w historii braci czeskich, morawskich i polskich w XVI w. przeszedł do opisanie wzajemnych kontaktów od końca XVI aż do schyłku XVII w. Wskazał przy tym przede wszystkim na możliwość kształcenia się młodzieży z rodzin braci czeskich i braci polskich w gimnazjach na Śląsku, głównie w Złotoryi i Bytomiu Odrzańskim, a w okresie wojny trzydziestoletniej na emigracje i osiedlenie się na Śląsku uciekinierów z Czech, po zburzeniu zaś w 1656 r. Leszna także z Polski.

Pytanie o przyczyny przechodzenia na kalwinizm od XVI w. w księstwie legnicko-brzeskim najpierw przedstawiciele szlachty, a następnie książąt postawiła Gabriela Wąs. Zastanowiła się równocześnie nad znaczeniem tego kroku w kontekście modernizacji życia politycznego, społecznego i religijnego oraz pytania o paradygmat tzw. drugiej reformacji. Odpowiadając, zwróciła uwagę na sieć powiązań rodzinnych łączących Piastów legnicko-brzeskich z książętami Anhaltu już od 1577 r. W opinii Autorki to właśnie za sprawą książąt z dynastii askańskiej doszło na początku drugiej dekady XVII w. do konwersji na kalwinizm Jana Chrystiana i Jerzego Rudolfa. Za jeden z kluczowych powodów zmiany konfesji przez książąt legnicko-brzeskich uznała przy tym

zamiar przejęcia przez obu władców wzorców organizacji kościoła wprowadzonych przez książąt Anhaltu. Dokonując modernizacji struktur kościelnych, obaj piastowscy książęta zamierzali bowiem wzmocnić własną pozycję i poszerzyć zakres swej władzy, co ostatecznie nie w pełni się powiodło.

Dwa artykuły zamykające drugą część tomu dotyczą XVIII i początku XIX w. Sytuację ewangelików reformowanych na Śląsku w przeddzień i po podpisaniu konwencji z Altranstädt przybliżył Joachim Bahlcke. Zauważył, że ich liczba nie była wówczas znaczna i nie odgrywali kluczowej roli, a ich pozycja była znacznie gorsza niż luteranów. Tym bardziej interesujące wydają się przyczyny podniesienia kwestii ich położenia w polityce europejskiej na przełomie XVII i XVIII w. Mimo szerokiego zaangażowania wielu europejskich dworów panujących nie doszło jednak do poprawy ich sytuacji. W odniesieniu do ewangelicyzmu reformowanego konwencja altranstadtzka nie może być zatem uznana za punkt zwrotny na drodze ku przywróceniu tolerancji religijnej. Na faktyczną poprawę położenia śląscy ewangelicy reformowani musieli poczekać do czasu przejścia Śląska pod panowanie pruskie. Warunki funkcjonowania relatywnie niewielkiej, liczącej zaledwie około 4000 wyznawców grupy ewangelików reformowanych na Śląsku w drugiej połowie XVIII i na początku XIX w. oraz ich stosunek do koncepcji połączenia z luteranami w ramach Unii Staropruskiej, a także motywy przyświecające Fryderykowi Wilhelmowi III przy realizacji w 1817 r. tego projektu opisał Roland Gehrke. Podsumowując proces, który zakończył się dopiero w latach trzydziestych XIX w., podkreślił, że śląskie kościoły reformowane były zbyt mało znaczące pod względem liczebnym, aby zachować autonomię. Stąd pomimo wielu obaw towarzyszących przystąpieniu do Unii, ostatecznie weszły w jej skład, choć proces ten rozciągnął się na kilkanaście lat.

Ostatnia część książki zawiera trzy artykuły dotyczące oddziaływania kalwinizmu na śląską literaturę i sztukę. Klaus Garber, wybitny znawca śląskiej literatury okresu nowożytnego, podjął się nakreślenia obrazu mentalności ewangelików reformowanych i jej ewolucji na szerszym europejskim tle. W obszernym studium poruszył wiele wątków. Wychodząc od krótkiego przypomnienia rozkwitu literatury na Śląsku w okresie późnohumanistycznym, z dominującą około 1600 r. poezją łacińską, przeszedł do przybliżenia twórców, dla których inspiracją stał się ewangelicyzm reformowany. Według autora kluczową postacią był urodzony we Wrocławiu w 1546 r. Jakob Monau, który studiował w Lipsku, a następnie w Heidelbergu, gdzie zetknął się z Zachariasem Ursinusem. W 1581 r. ukazało się drukiem jego dzieło *Symbolum ipse faciet*, z którego wyłania się obraz wpływu, jaki na śląską literaturę wywarł ewangelicyzm reformowany. Monau wymienił w nim 50 autorów, poczynając od Andrzeja Dudycza, przez Johanna Crato von Krafftheim po Petera Vincentiusa, których zaliczył do sympatyzujących z wiarą reformowaną. W dalszej części tekstu Autor przyjrzał się relacjom łączącym J. Monaua z takimi ważnymi dla śląskiego Kościoła reformowanego postaciami jak Tomasz Rehdiger, Caspar Cunrads czy Mikołaj Henel

von Hennefeld. Na koniec zaznaczył, że podjęte przez niego wątki wymagają dalszych kompleksowych i zespołowych badań nad dorobkiem śląskich poetów, pisarzy, historiografów i autorów prac biograficznych powiązanych w wyznaniem reformowanym.

Ciekawy głos stanowi artykuł Aleksandry Adamczyk. Przybliżyła ona kontrowersje wokół zagadnienia zbawienia martwo urodzonych, nieochrzczonych dzieci. Wychodząc od kazania Leonarda Krentzheima, wygłoszonego w związku z pochówkiem martwo urodzonego syna księcia legnickiego Fryderyka IV, wydane go drukiem w Zgorzelcu w 1592 r., sięgnęła po bogaty materiał ikonograficzny w celu ukazania, jak odmiennie zagadnienie zbawienia nieochrzczonych dzieci interpretowane było na przełomie XVI i XVII w. przez luteranów i przez ewangelików reformowanych. W podsumowaniu, po przeanalizowaniu licznych zabytków sztuki sepulkralnej, Autorka stwierdziła, że groby nieochrzczonych dzieci nie różniły się wyraźnie od grobów dzieci ochrzczonych, z czego wysunęła wniosek, iż w przekonaniu współczesnych dzieci zmarłe przed chrztem lub martwo urodzone miały te same prawa i obietnice co wszyscy inni wierzący (s. 325). Tom zamyka obszernie studium Jana Harasimowicza poświęcone realizacjom budowlanym wznoszonym na potrzeby ewangelików reformowanych na Śląsku od XVI w., poczynając od epitafiów nagrobnych fundowanych w kościołach oficjalnie luteranckich, jak epitafium Andrzeja Dudycza z 1589 r. we wrocławskim kościele św. Elżbiety, poprzez kaplicę zamkową w Siedlisku oraz kaplicę zamkową w Legnicy, obie wzniesione w celu odprawiania nabożeństw w obrządku reformowanym, aż po wybudowany w 1750 r. we Wrocławiu kościół dworski. Autor stwierdził na zakończenie szczegółowej analizy, że liczba realizacji sakralnych powstałych pod wpływem ewangelicyzmu reformowanego była znacznie większa niż liczba wiernych tego wyznania na Śląsku. Ten swoisty paradoks wyjaśnił przypuszczeniem, że kalwinizm promował idee nowoczesnych przestrzeni kościelnych, dobrze przystosowanych do funkcji wymaganych przez reformację, stąd zyskiwały one zwolenników i uznanie oraz były naśladowane (s. 349–350).

Omówiony tom, będący pokłosiem legnickiej konferencji, zawiera zbiór studiów przybliżających dzieje Ewangelickiego Kościoła Reformowanego na Śląsku od XVI w. aż do powstania Ewangelickiego Kościoła Unii Staropruskiej w 1817 r. W kilkunastu artykułach udało się nakreślić z różnych perspektyw badawczych obraz życia religijnego śląskich ewangelików reformowanych, z podkreśleniem miejscowej specyfiki, a jednocześnie osadzić go w szerszym, europejskim kontekście poprzez przybliżenie relacji łączących ich ze zwolennikami Kalwina w Europie Zachodniej oraz m.in. z socynianami i unitarianami w Rzeczypospolitej i na Litwie. Kolejne teksty, w większości oparte na materiale źródłowym, często po raz pierwszy wprowadzającym do obiegu naukowego, uwypukliły skomplikowany i bez wątpienia specyficzny charakter tego nurtu reformacji na Śląsku. Silne były tu bowiem wpływy nauczania w duchu Filipa Melanchtona, z którym wielu śląskich uczonych i teologów utrzymywało bliskie kontakty, ale także „kryptokalwinizm”.

W świetle badań podjętych przez autorów artykułów nie zawsze definitywnie da się też określić, z którym odłamem reformacji identyfikowali się śląscy teologowie, uczeni, poeci czy przedstawiciele rodów szlacheckich. Tematyka wystąpień zaprezentowanych w trakcie obrad oraz ogłoszona w opublikowanym trzy lata później tomie wykazała złożoność i rozległość problemów, które wymagają dalszych, pogłębionych i systematycznych badań nad rolą i miejscem śląskich ewangelików reformowanych w dziejach religii i kościołów na Śląsku w okresie nowożytnym. Jednym z ważniejszych stało się też pytanie o „drugą reformację”, które wciąż pozostaje otwarte.

Lucyna Harc

Instytut Historyczny
Uniwersytetu Wrocławskiego